

Προσανατολίζοντας ύπαρξη και πίστη μέσα στις εξελίξεις του Δυτικού πολιτισμού ¹

π. Βασιλείου Θερμο

Καλησπέρα σας. Ίσως ήταν αρκετά φιλόδοξο αυτό το σχέδιο να χωρέσει σε μία παρουσίαση μια συνοπτική περιγραφή των τριών σταδίων του Δυτικού πολιτισμού και ποια μπορεί να είναι η θέση του νέου, προβληματιζόμενου, σχετιζόμενου, αλλά και πιστεύοντος ανθρώπου μέσα σε αυτό.

Ξεκινάμε λοιπόν. Θα αναρωτηθούμε ποιος τύπος ανθρώπου χαρακτηρίζει το κάθε στάδιο του Δυτικού Πολιτισμού. Θα σας περιγράψω αυτά τα τρία στάδια χρονολογικά και θα προσπαθήσουμε να δούμε το σύμπαν των αυτονοητών που κάθε ένας τύπος έχει. Θα καταλαβαίνετε στην πορεία γιατί αυτά σας ενδιαφέρουν προσωπικά.

Ο περίφημος Τάσος Λειβαδίτης, ο οποίος κατ' εμέ είναι από τους σημαντικότερους Έλληνες ποιητές και ο πιο αγαπημένος μου, ήταν μάλιστα και σπουδαίος άνθρωπος από πλευράς ήθους, έγραψε κάπου ένα στίχο: «Αχ! Είμαστε φτιαγμένοι από πράγματα, όπου δεν θυμόμαστε». Θα δούμε από τι είμαστε φτιαγμένοι και πώς η ιστορική πορεία του τόπου μας και η πολιτισμική εξέλιξη αιώνων αποκρυσταλλώθηκε στον καθένα από εμάς με διαφορετικό τρόπο.

Ποια είναι τα χρονικά πλαίσια των τριών αυτών σταδίων; Μιλάμε για Προνεωτερική κοινωνία για να χαρακτηρίσουμε την παραδοσιακή κοινωνία. Το οποίο σημαίνει ότι τα κύρια επαγγέλματα είναι αγρότες, κτηνοτρόφοι, τεχνίτες. Υπάρχει μέχρι το 1600 με 1800 στη Δύση και από εκεί βάλτε όσο θέλετε πριν, για αιώνες πριν είναι παραδοσιακή η κοινωνία παντού, σε όλο τον κόσμο. Στη Δύση κάτι γίνεται τότε, θα δούμε τι αλλάζει με τη Νεωτερικότητα, ενώ στην Ελλάδα αρχίζει σιγά-σιγά να υποχωρεί γύρω στο 1800 με 1900, γιατί όλα έρχονται με καθυστέρηση εδώ.

Η Μετανεωτερική εποχή ποια είναι; Μετά τη δεκαετία του '60 στη Δύση αρχίζει και μετά το '80-'90 στην Ελλάδα. Ένας βασικός κανόνας είναι ότι πάντοτε στις εξελίξεις αυτές η πόλη προηγείται του χωριού. Πάντα οι πολιτισμικές εξελίξεις αρχίζουν στην πόλη και από εκεί επεκτείνονται αλλού. Και επίσης κάτι άλλο που πρέπει να έχουμε στο νου μας διαρκώς είναι ότι οι εικόνες πάντοτε είναι μικτές. Δεν υπάρχει

¹ Η ομιλία συνοδευόταν από παρουσίαση διαφανειών και αποτελούσε έτσι μια επεξήγηση κάθε διαφάνειας, όπως φαίνεται και από το περιεχόμενο του κειμένου και από το ύφος της ανάπτυξης.

σήμερα στον Δυτικό κόσμο ένας καθαρά Προνεωτερικός άνθρωπος ή ένας μόνο Νεωτερικός ή μόνο Μετανεωτερικός. Ψηφιδωτό είμαστε όλοι. Έχουμε νησίδες από τα τρία αυτά στάδια.

Πάμε να γνωρίσουμε πρώτα την Προνεωτερικότητα. Ο εμβληματικός της χώρος είναι το *χωριό*, όχι γιατί στην παραδοσιακή κοινωνία δεν υπήρχαν πόλεις και βέβαια υπήρχαν, και μεγάλες πόλεις πολλές φορές, η Αλεξάνδρεια στην αρχαιότητα, η Κωνσταντινούπολη κ.ά. Αλλά ο λόγος που συμβολοποιούμε την παραδοσιακή εποχή με το χωριό είναι ότι στην Προνεωτερική εποχή επικρατούν οι πολιτισμικοί κανόνες του χωριού, ανεξάρτητα από το πού ζεις.

Θα εξηγήσω τι εννοώ. Η κύρια, κεντρική έννοια της παραδοσιακής κοινωνίας είναι η *συλλογικότητα*. Συγκεκριμένα, η κοινωνία θεσπίζει τις αξίες. Δεν μπορεί ο καθένας να έχει δικές του αξίες στην παραδοσιακή κοινωνία, υποτάσσεται σε ό,τι λέει η κοινωνία. Για αυτό υπάρχει και ισχυρή αίσθηση της *ντροπής*. «Δεν μπορώ να βγω στην κοινωνία μετά από αυτό το οποίο έκανα ή μου έκανες».

Μία άλλη συλλογικότητα είναι το *χωριό*. Το χωριό έχει τα θετικά του, τη στήριξη, τον κοινοτισμό αλλά και τα αρνητικά του, δηλαδή το κουτσομπολιό, τον τοπικισμό. Θα δείτε στην πορεία ότι δεν υπάρχουν τέλεια πολιτισμικά στάδια. Όλα έχουν τα υπέρ και τα κατά τους.

Μία άλλη συλλογικότητα είναι το *σόι*. Το σόι μερικές φορές είναι πιο ισχυρό και από το χωριό. Δηλαδή μέσα στο σόι κρίνεται τι άνθρωπος είσαι, στην παραδοσιακή κοινωνία η συμπεριφορά σου προς το σόι είναι αυτή που σε καταξιώνει ως άνθρωπο. Κατάλοιπα θα βρείτε στο Νεοέλληνα σήμερα, ο οποίος ενώ πατάει και στα άλλα δύο πολιτισμικά στάδια, θα παρανομήσει για το σόι του, για την πυρηνική του οικογένεια και για τους συγγενείς του. Διότι, όπως έχω γράψει σ' ένα βιβλίο, το «Φυγή προς τα εμπρός», η *Ελληνική οικογένεια λογοδοτεί στο σόι*, όχι στην κοινωνία και στο κράτος.

Αντίθετα, ο Δυτικοευρωπαίος *λογοδοτεί στην κοινωνία και το κράτος*. Και όταν αρχίζουν να ασπρίζουν τα μαλλιά σου, το ερώτημα που βάζεις στον εαυτό σου είναι «τι έχω κάνει εγώ για τα παιδιά μου και για το σόι μου;». Αν δεν έχω κάνει αυτά που πρέπει, ακόμα και παράνομα, δηλαδή βλέπε αναξιοκρατία, αδικίες, ψεύτικες δηλώσεις κοπαδιών, χωραφιών, οτιδήποτε, αν δεν τα έχω κάνει αυτά πρόδωσα την αποστολή μου απέναντι στο σόι μου. Ο Δυτικοευρωπαίος αλλιώς κάνει την αξιολόγησή του. Αν είναι σωστός απέναντι στο κράτος, αν πληρώνει σωστά τους φόρους του, αν φροντίζει να κάνει πρόληψη για την πυρκαγιά. Έχουμε δηλαδή δύο εντελώς διαφορετικούς τύπους ανθρώπων.

Λοιπόν, το σόι έχει θετικά, δηλαδή την ταύτιση και την αλληλεγγύη· είναι συγκινητικά δεμένο το ελληνικό σόι. Ένας Νεοέλληνας μπορεί να γίνει θυσία για τα παιδιά του, να κάνει δύο δουλειές, τρεις αν χρειαστεί, να δώσει το νεφρό του για ένα συγγενή κ.τ.λ., αλλά θα πατήσει επί πτωμάτων ως προς τους εκτός. Δεν τον ενδιαφέρει η υπόλοιπη κοινωνία και το κράτος. Τον ενδιαφέρουν οι συγγενείς, αυτό είναι η παραδοσιακή Προνεωτερική αξία, άσχετα αν αυτός ο άνθρωπος μπορεί να είναι μορφωμένος, δηλαδή να ανήκει και στα άλλα δύο πολιτισμικά στάδια.

Όμως ταυτόχρονα, εκτός από τα θετικά, υπάρχουν και τα αρνητικά. Δηλαδή στο σόι μέσα δημιουργούνται έχθρες, αν δεν είσαι συνεπής με αυτά που το σόι προσδοκά από σένα, αλλά κι έχθρες μεταξύ των σογιών.

Άλλη συλλογικότητα παραδοσιακή είναι η *οικογένεια* όπου έχουμε στιγμές αυτοθυσίας. Τα δημοτικά τραγούδια μιλούν για συγκινητικές στιγμές αυτοθυσίας αδερφών, ή για τα παιδιά τους κ.τ.λ. Αλλά έχει και τα αρνητικά του που τα ακούσαμε στην προηγούμενη εισήγηση, ότι μπορεί να υπάρχει κυριαρχία των γονέων, να μη μπορεί κανείς να αυτοκαθοριστεί στη ζωή του, έλλειψη αυτοδιάθεσης.

Μία άλλη συλλογικότητα είναι η *Εκκλησία*, η οποία στην Παραδοσιακή κοινωνία απολαμβάνει αυθεντία, οι κληρικοί έχουν κύρος. Στην Παραδοσιακή κοινωνία δεν υπάρχει άθεος, αυτό είναι της Νεωτερικής κοινωνίας.

Πάμε να δούμε πώς καταξιώνεται το άτομο στην παραδοσιακή κοινωνία, δηλαδή στην Προνεωτερική εποχή.

Πρέπει να *εκπληρώσει τις προσδοκίες* των συγγενών και της οικογένειας. Αν στην παραδοσιακή κοινωνία έλεγες: «Ξέρετε, αποφάσισα να γίνω γιατρός» θα έπαιρνες ως απάντηση «Είσαι καλά παιδί μου; Εδώ έχουμε μία οικογενειακή επιχείρηση, έχουμε τα χωράφια. Τρελάθηκες;». Σε κοιτούσαν παράξενα. Υπήρξαν λίγοι άνθρωποι οι οποίοι προχώρησαν να αυτοκαθοριστούν και οι οποίοι δέχτηκαν το θυμό και την αποκλήρωση μερικές φορές των γονιών τους. Δεν μπορούσες να αυτοκαθοριστείς. Έπρεπε να εκπληρώσεις αυτές τις προσδοκίες.

Σας θυμίζω άλλες Ελληνικές κωμωδίες, που μπορεί να γυρίστηκαν τη δεκαετία του '60 αλλά εκφράζουν αξίες της παραδοσιακής κοινωνίας, όπου ο αδερφός παρέμενε άγαμος, μερικές φορές εφ' όρου ζωής, μέχρι να παντρεύει όλες τις αδερφές του. Αυτό ήταν αξία της παραδοσιακής κοινωνίας. Το επέβαλε η οικογένεια. «Είναι υποχρέωσή σου. Θα θυσιάσεις εσύ τη ζωή σου για τις αδερφές σου».

Έπίσης έπρεπε το άτομο τότε να ενταχθεί στη σειρά των προγόνων ως γνήσιος συνεχιστής τους. Τι θα πει αυτό; Ένα παράδειγμα. Η μεγαλύτερη φιλοφρόνηση που θα μπορούσε να ακούσει μία κοπέλα στην εφηβεία της κατά την παραδοσιακή κοινωνία, ήταν: «Συγχαρητήρια, το μαγείρεψες σαν την μάνα σου, σαν τη γιαγιά σου». Αυτό ήταν η αξία, να μπορείς να είσαι επάξιος των προηγούμενων και να τους μιμηθείς. Σήμερα η μεγαλύτερη αξία στην μαγειρική είναι να κάνεις φαγητό «πειραγμένο». Να έχει την προσωπική σου σφραγίδα η συνταγή. Αυτό σημαίνει άλλο τύπο ανθρώπου. Είμαστε σε άλλο σύμπαν. Θα τα δούμε μετά τα χαρακτηριστικά των άλλων σταδίων.

Επίσης το άτομο καταξιωνόταν όταν απέφευγε την ντροπή, δηλαδή είχε όπως λέμε καθαρό πρόσωπο στην κοινωνία. Μου έλεγε μία κυρία μέσης ηλικίας, που έμενε σε επαρχιακή πόλη, ότι όταν ήταν νεαρή την είδε η μητέρα της να μιλάει με ένα αγόρι, απλά να συζητάνε, τίποτα δεν είχαν, και της είπε: «Πώς θα σε κυκλοφορήσει ο πατέρας σου στην κοινωνία τώρα που μίλησες με ένα αγόρι στο δρόμο;». Ήταν μια πολύ μικρή πόλη και έπρεπε να υποτάξει κανείς τις επιθυμίες του για το καλό της οικογένειας.

Για να δούμε πώς ήταν το συναίσθημα στην παραδοσιακή κοινωνία. Υπήρχε αλλά ήταν φασκιωμένο μέσα στη δεοντολογία του μικρού τόπου και των οικογενειακών δεσμών. Θα σας πω τι εννοώ με παραδείγματα. Θα καταφύγουμε στην ποίηση. Το συναίσθημα συχνά ήταν πλούσιο αλλά λιτό ή ανύπαρκτο στην περιγραφή. Διαβάζεις δημοτικά τραγούδια και μπορεί να δακρύσεις σήμερα, που είμαστε σε εντελώς άλλο πολιτισμικό μοντέλο, με ένα συναίσθημα πολύ πλούσιο μεν, αλλά λιτό ή ανύπαρκτο στην περιγραφή, γιατί έτσι έπρεπε.

Τότε διευκολυνόταν κυρίως να εκδηλωθεί στις θεσμικές ευκαιρίες, δηλαδή δεν μπορούσε να βγει στις άτυπες συναντήσεις. Οι θεσμικές ευκαιρίες όμως ήταν το άλλοθί σου, επέτρεπαν να βγάλεις συναίσθημα νόμιμα. Σε γιορτές, γάμους κ.τ.λ., εκεί απελευθερώνεται το συναίσθημα στην παραδοσιακή κοινωνία, και πάλι εν μέρει αυτά συμβαίνουν όταν ο δέκτης μπορεί να το καταλάβει. Όταν όμως δεν μπορεί να καταλάβει, τότε μόνο έχουμε πλήρη απελευθέρωση. Δηλαδή πότε; Όταν είναι βρέφος ή νεκρός! Στα νανουρίσματα και στα μοιρολόγια. Ξεχειλίζουν από συναίσθημα αλλά ο δέκτης δεν μπορεί να το καταλάβει και γι' αυτό ακριβώς επιτρέπεται να το εκφράσεις.

Στην παραδοσιακή κοινωνία δεν επιτρέπεται να εκφράσεις απελευθερωμένο συναίσθημα, διότι το απελευθερωμένο συναίσθημα σημαίνει και περισσότερο απελευθερωμένο τον εαυτό. Δηλαδή άνθρωπο αυτοκαθοριζόμενο, κάτι που με τη σειρά του δημιουργεί

φυγόκεντρες δυνάμεις και είναι απειλητικό για την παραδοσιακή κοινωνία. Γι' αυτό και το συναίσθημα πρέπει να είναι τιθασειμένο. Κοιτάζτε τι λέει ο Ερωτόκριτος, ξέροντας ότι χάνει την Αρετούσα: «Ας τάξω πως επιάσθηκα σε μιας γυναίκας τρίχα, έσπασε η τρίχα κι έχασα στον κόσμο ό,τι κι αν είχα». Με αυτή τη λιτή στροφή, εκφράζει κάτι που σήμερα θα γραφόταν ένα μυθιστόρημα 200 σελίδων για το πώς αντιδρά κάποιος που ματαιώνεται ο έρωτάς του.

Κοιτάζτε το εγκώμιο μετά θάνατο που σας ανέφερα. Ξέρετε το δημοτικό τραγούδι με τον Μενούση; Του είπαν «Τι ωραία γυναίκα που έχεις!». «Και πού την ξέρεις εσύ τη γυναίκα μου;». «Την είδα στη βρύση εκεί, της ζήτησα νερό και μου έδωσε κ.τ.λ.». «Έδωσε η γυναίκα μου νερό σε άλλον άντρα; Σε άγνωστο;». Ο Μενούσης μεθυσμένος πάει, την έσφαξε. Το πρωί ξεμέθυστος την έκλαψε. Πώς την κλαίει; «Σήκω πάπια μου, σήκω χήνα μου, σήκω πέρδικά μου, σήκω λούσου και χτενίσου και έμπα στο χορό να σε δουν τα παλικάρια να μαραίνονται, να σε δω κ εγώ ο καημένος και να χαίρομαι». Αυτά δεν είναι λόγια που θα τα έλεγε ποτέ στη ζωντανή γυναίκα του. Τώρα επιτρέπεται να τα πει, γιατί αν στην παραδοσιακή κοινωνία, ο άντρας μιλούσε στη γυναίκα του γλυκά και τρυφερά αισθανόταν λιγότερο άντρας και αισθανόταν πως η γυναίκα θα έπαιρνε το πάνω χέρι, ενώ έπρεπε ο άντρας να μείνει στο ρόλο που επέβαλλε η συλλογικότητα.

Πάμε στη Νεωτερικότητα. Το σύμβολό της είναι η πόλη αλλά πάλι δε σημαίνει ότι δεν υπάρχουν χωριά. Απλώς οι νόμοι που διέπουν την πολιτισμική ζωή των ανθρώπων είναι οι νόμοι της πόλης. Ένας ποιητής θα γράψει: «Τι θέλουμε μες στις ορατότητας τις τρομερές ερήμους;» γιατί στην Παραδοσιακή κοινωνία καταπιέζεσαι μεν αλλά είσαι και προστατευμένος από την συλλογικότητα. Στο άλλο υπάρχεις μόνος σου, αυτοκαθορίζεσαι, και βγαίνεις στην ορατότητα του κόσμου.

Ποιο είναι το καταστατικό της Νεωτερικότητας; Για να συνεννοούμαστε, είναι η φάση που άρχισε με τον Διαφωτισμό: ανθρώπινα δικαιώματα, ορθός λόγος, ελευθερία επιλογών, δημοκρατικό πολίτευμα, επιστήμες. Αυτοί είναι οι βασικοί άξονες της Νεωτερικότητας η οποία ξεκινάει από το Διαφωτισμό. Η δε έκρηξη των Επιστημών γίνεται αφού πρώτα επιτραπεί η ελευθερία της σκέψης.

Πώς καταξιώνεται το άτομο στη Νεωτερικότητα λοιπόν; Με το να αναδείξει τις *ικανότητές* του, να διατηρήσει την *ελευθερία της γνώμης* του, να χαράξει τη δική του *πορεία*, να επανοργανώσει *ομάδες* με νέα ελεύθερα κριτήρια, να *διερωτάται* και να *αμφισβητεί*. Τι θα πουν όλα αυτά πρακτικά; Απλούστατα σήμερα ελάχιστοι γονείς διανοούνται να επιβάλλουν στο παιδί τους ποια σχολή θα δηλώσει στο μηχανογραφικό.

Κανένας γονέας δε θα πει στο παιδί του ποιον ή ποια θα παντρευτεί. Αυτά είναι κατακτημένα, είναι αυτονόητα. Σε αυτά τα σημεία είμαστε Νεωτερικοί άνθρωποι και οι Χριστιανοί, ακόμη και οι συντηρητικοί.

Ας δούμε την έννοια του χρόνου. Στην Προνεωτερική κοινωνία ο χρόνος είναι κυκλικός. Υπάρχει η επανάληψη την οποία βοηθάει η περιοδικότητα της Φύσης και των μονάδων μέτρησης του Χρόνου. Αυτό δημιουργεί μία αίσθηση κυκλικότητας στον παραδοσιακό άνθρωπο, ο οποίος δεν έχει την αίσθηση ότι κινείται μπροστά. Έχει την αίσθηση να επαναλαμβάνεται η Ιστορία, γι' αυτό και εκείνος δεν πρέπει να αποκλίνει. Η αίσθηση ευθύνης που έχει ο Προνεωτερικός άνθρωπος είναι ότι πρέπει να διατηρήσει αυτά που του κληροδότησαν οι πρόγονοί του.

Όταν ο χρόνος είναι γραμμικός δεν καλείσαι να διατηρήσεις κάτι. Πρέπει να πας μπροστά, δεν μπορείς να μείνεις στάσιμος. Η Νεωτερικότητα έχει εισαγάγει γραμμικό χρόνο και γι' αυτό μεταδίδει την ευθύνη για την αλλαγή της Ιστορίας. Ο Νεωτερικός άνθρωπος αισθάνεται πως η Ιστορία προχωράει μπροστά, το μέλλον φτιάχνεται και με τη δική του συνδρομή και επομένως έχει ευθύνη και ο ίδιος. Για αυτό θα έχετε ακούσει πως οι διαφωτιστικές ιδέες επένδυσαν υπερβολικά πάνω στην έννοια της εξέλιξης. Κάθε εξέλιξη είναι πρόοδος, σχεδόν ψυχαναγκαστικά, κι επίσης θα ξέρετε πως οι ιδεολογίες γεννήθηκαν στη Νεωτερικότητα, επειδή οι ιδεολογίες (είτε Φασιστικές, είτε Κομμουνιστικές) ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο με ένα ορισμένο τρόπο. Αυτό ήταν αδύνατο να το διανοηθεί κάποιος παραδοσιακός άνθρωπος, επειδή για να αλλάξει κάποιος τον κόσμο πρέπει να είναι γραμμικός ο χρόνος.

Θα σκεφτεί κάποιος εδώ «καλά, και ο Χριστιανισμός το ίδιο δεν έκανε;». Γραμμικό χρόνο είχε και ήθελε να αλλάξει τον κόσμο. Πράγματι αυτό είναι αλήθεια, γι' αυτό υπάρχουν Διανοούμενοι οι οποίοι υποστήριξαν ότι ο Χριστιανισμός υπήρξε ο πρόδρομος της Νεωτερικότητας αιώνες πριν. Δηλαδή έφερε αξίες τις οποίες εισήγαγε συστηματικά ο Διαφωτισμός αργότερα, όπως τον αυτοκαθορισμό. Οι μάρτυρες τι ήταν; Οι μάρτυρες εθεωρούντο προδότες όχι μόνο της ειδωλολατρικής θρησκείας αλλά και του σογιού τους, της οικογένειάς τους. Διότι με το να αλλαξοπιστήσουν την εποχή εκείνη διαφοροποιούνται από όλο το χωριό τους και το σόι τους. Ήταν ντροπή για τους υπόλοιπους συγγενείς ότι κάποιος αλλάζει θρησκεία και γι' αυτό κίολας υπήρξαν περιπτώσεις που ο πατέρας σκότωσε το παιδί του το οποίο έγινε έτσι Μάρτυρας.

Επίσης έχουμε και το θέμα της *ατομικής ευθύνης*, ότι ο συνειδητός Χριστιανός γίνεται παράγοντας της αλλαγής της Ιστορίας. Ο Άγιος Μάξιμος λέει: «Οι αμαρτίες μου εμποδίζουν το σώμα του Χριστού να εξελιχθεί». Αυτά όλα είναι πρόδρομα στοιχεία της Νεωτερικότητας, χωρίς τον ορθολογισμό και την αθεΐα. Θα επανέλθω στο τέλος σε αυτό.

Ποιο είναι το συναίσθημα στη Νεωτερικότητα; Το συναίσθημα αρχίζει να διαφέρει, να φαίνεται, και να περιγράφεται ως έκφραση του ανατέλλοντος ατόμου. Όταν το άτομο ανατέλλει στη Νεωτερικότητα, το άτομο κουβαλάει μαζί του τον ορθό λόγο, αλλά έχει και συναίσθημα, βούληση. Έχουμε το κίνημα του Ρομαντισμού στη λογοτεχνία. Μερικές φορές το συναίσθημα στη Νεωτερικότητα είναι υποταγμένο, όχι εξαφανισμένο και φασκιωμένο όπως στην Παραδοσιακή κοινωνία, αλλά υποταγμένο πού; Στην ιδεολογία. Δηλαδή οι νεωτερικές ιδεολογίες έφτιαξαν *τέχνη και λογοτεχνία στρατευμένες* να υπηρετήσουν τον Κομμουνισμό ή τον Φασισμό.

Πάμε τώρα με στίχους ποιητικούς να συγκρίνουμε παραδοσιακή και Νεωτερική κοινωνία ως προς την έκφραση του συναισθήματος. Για την Προνεωτερική κοινωνία θα διαλέξουμε Δημοτικό τραγούδι: «Ως που να βγει στην πόρτα της, εβγήκεν η ψυχή της». Μέσα σε ελάχιστες λέξεις μας δίνει το τι πέρασε, το τι δράμα πέρασε μέχρι να φτάσει στην πόρτα της να δει αν ήρθε ο γιος της από τα ξένα. «Στη βρύση που 'πινα νερό, τώρα τό πίνουν άλλοι». Επιγραμματική, δωρική λιτότητα. Υπάρχει όλος ο πόνος για το ότι τη γυναίκα που είχε τήν πήρε άλλος. «Με πιάνει το παράπονο και κλειώ και μπαίνω μέσα». Όλα αυτά ισοδυναμούν με τόμους μυθιστορημάτων στη Νεωτερικότητα και Μετανεωτερικότητα.

Πάμε να δούμε τον Σολωμό. Γιατί έχει ενδιαφέρον; Ο Σολωμός αποτελεί μία ιδιότυπη περίπτωση διότι γεφυρώνει Προνεωτερική και Νεωτερική κοινωνία. Είναι γαλουχημένος με Δημοτικό τραγούδι από την μάνα του που είναι Μανιάτισσα, αλλά ζει στα Επτάνησα όπου είναι αστική η κοινωνία, αποτελώντας το μέτωπο της Ελλάδας προς την Ευρώπη και έχοντας υιοθετήσει τα δεδομένα του αστικού πολιτισμού. Κοιτάξτε ο Σολωμός, που γράφει δεκαπεντασύλλαβο πάλι, σαν Δημοτικό τραγούδι, πώς αρχίζει να ελευθερώνει το συναίσθημα: «Θύρες ανοίξτε ολόχρυσες για τη γλυκειάν ελπίδα». Είναι πιο τολμηρό το συναίσθημα εδώ. «Κι άνθισε μέσα μου η ζωή όλα τα πλούτη απόξω. Νύχτα γιομάτη θαύματα, νύχτα σπαρμένη μάγια». Τα έβαλα αυτά δίπλα δίπλα, γιατί ο Σολωμός χρησιμοποιεί δεκαπεντασύλλαβο επίσης, ακριβώς για να μπορέσουμε να τα συγκρίνουμε και να διαπιστώσουμε πώς αρχίζει να ελευθερώνεται το συναίσθημα. Με λίγα λόγια μπορούμε να πούμε ότι όταν σήμερα μιλάμε για τα συναισθήματά μας, ή όταν

μιλάμε συναισθηματικά στα αγαπημένα μας πρόσωπα, είμαστε Νεωτερικοί άνθρωποι.

Ποιοι παράγοντες έκαναν την Ελλάδα Νεωτερική κοινωνία; Όλοι οι *πολιτικοί θεσμοί* είναι νεωτερικοί. Η *Αριστερά* ήταν το κατεξοχήν νεωτερικό κόμμα, καθώς εισήγαγε την ιδεολογία, το διάβασμα, τον αυτοκαθορισμό του ατόμου ενάντια στην οικογένειά του και στο χωριό του. Οι *Χριστιανικές οργανώσεις* επίσης, επειδή έφεραν την Αγία Γραφή και το αίσθημα ευθύνης απέναντι στην Ιστορία. Ακόμη συνετέλεσαν η *αστυφιλία*, η *δημόσια εκπαίδευση* η οποία πέρασε κάποιες αξίες στην κοινωνία και έγινε μηχανισμός κοινωνικής ανόδου. Βλέπετε πόσο διαφορετικοί παράγοντες μεταξύ τους συνεργάστηκαν, αλλά όλοι αυτοί συνέβαλαν στο να γίνει Νεωτερική η κοινωνία μας.

Και πάμε και στην Μεταμοντέρνα Εποχή. Εδώ τώρα το έμβλημά της θα ήταν τα *δίκτυα*. Η Μετανεωτερική κοινωνία είναι υπερτοπική, δεν περιορίζεται τοπικά. Ποια είναι τα κεντρικά χαρακτηριστικά αυτού του σταδίου;

Κατάλυση των ορίων των ειδών, τα είδη δεν είναι ξεχωριστά. Όταν μαγειρεύετε αναμιγνύοντας γεύσεις οι οποίες μέχρι τώρα δεν συνδυάζονταν, όταν φτιάχνετε μία σαλάτα με τυρί και μέλι είστε μεταμοντέρνοι, γιατί αναμιγνύετε τα είδη. Αναμιγνύονται επίσης τα είδη της λογοτεχνίας. Πριν ήταν ξεκάθαρα τα είδη: αυτό είναι διήγημα, ποίηση, μαρτυρία, βιογραφία κ.τ.λ. Τώρα βρίσκεις είδη που δεν μπορείς να τα ταξινομήσεις. Στην μουσική διασκευάζουν ρεμπέτικο για τζαζ. Ο διάλογος των επιστημών και ακόμα περισσότερο τα υβρίδια μεταξύ επιστημών. Είναι μεταμοντέρνο γεγονός αλλά δεν μπορούν να πάνε παραπέρα και οι γνώσεις χωρίς αυτό. Το πιο πρόσφατο: δεν είναι μόνο δύο τα φύλα, λένε κάποιοι, υπάρχουν και ενδιάμεσα, υπάρχει δυνατότητα να αλλάξουμε φύλο.

Άλλο χαρακτηριστικό ήταν η ανάδειξη των *μικρών ιστοριογραφιών*. Δηλαδή πάει η παλιά Ιστορία που ξέραμε στη Νεωτερικότητα, των αυτοκρατόρων και των μεγάλων αφηγήσεων. Τώρα στην Μεταμοντέρνα ιστοριογραφία έχουμε τις μικρές επιμέρους αφηγήσεις: ιστορία των γυναικών, ιστορία των μαύρων, προφορική ιστορία κ.ά.

Επίσης ένα άλλο χαρακτηριστικό της Μετανεωτερικότητας είναι η έλξη για το *παράλογο*, το *ακραίο*, την *πρόκληση*. Το Μεταμοντέρνο θέλει να προκαλέσει, επειδή όπως θα δούμε απευθύνεται στην αίσθηση, στο βίωμα, θέλει να τραβήξει το ενδιαφέρον και να προκαλέσει εμπειρία.

Ένα άλλο ιδίωμα είναι η *ανατροπή των βεβαιότητων*. Δεν υπάρχουν κανονιστικοί περιορισμοί, όλα είναι ρευστά, γι' αυτό και

ουσιαστικά έχει *σχετικοποιηθεί η ηθική*. Πλέον δεν υπάρχει ένα σταθερό σημείο για να σταθείς και να δεις τα πράγματα. Επίσης υπάρχει έμφαση στην υποκειμενικότητα οπότε προκύπτει το *υπαρξιακό άγχος*. Γίνεται μία μετακίνηση από το ιδεολογικό στο υπαρξιακό. Έχετε ακούσει για το θάνατο των ιδεολογιών; Εγώ έζησα την αρχή αυτής της αλλαγής, όταν ως φοιτητής τελείωνα την Ιατρική γύρω στο 1980 και άρχισαν να εμφανίζονται τα πρώτα συνθήματα στους τοίχους: «Εκτός από τον ιμπεριαλισμό υπάρχει και η μοναξιά»! Γιατί από τη Μεταπολίτευση τα συνθήματα ήταν μόνο για τους «φονιάδες των λαών», το NATO και τον ιμπεριαλισμό, για την κοινωνία που θα έρθει και για την επανάσταση. Η έμφαση τώρα βρίσκεται στο υπαρξιακό και ο Λειβαδίτης εδώ το απέδωσε με ένα εξαιρετικό τρόπο και με πολλή ανθρωπιά: «Και πάντα ο δολοφόνος και το θύμα μία νύχτα άξαφνα παίρνουν τον ίδιο δρόμο. Γιατί σημασία έχει ποιος θα πεθάνει με λιγότερη μοναξιά»...

Τι κάνει το συναίσθημα στην Μετανεωτερικότητα; Καταρχήν γίνεται *αυταξία*. *Η τέχνη δεν έχει άλλο νόημα παρά την έκφραση*. Πολλές φορές θα έχετε δει έργα που σας κάνουν να λέτε: «Καλά τέχνη είναι αυτό τώρα;». Απλά σήμερα η τέχνη ορίζεται ως έκφραση, τίποτε άλλο. Αυτά όλα απευθύνονται στο συναίσθημά μας, κάτι μας προκαλούν. Δεν χρειάζεται να θέλει να πει κάτι η Τέχνη. Το συναίσθημα που μας γεννιέται είναι *αυταξία*. Όταν γεμάτος αγωνία ρωτάς τον ζωγράφο ή τον ποιητή «τι θέλατε να πείτε;» επειδή δεν καταλαβαίνεις τίποτα, η σταθερή φράση που ακούγεται εδώ είναι: «Σημασία δεν έχει τι θέλω να πω, αλλά τι νιώθεις εσύ που το βλέπεις».

Εδώ εμφανίζεται ο *ελεύθερος στίχος*, μέσα στον 20^ο αιώνα, τον οποίο λειδόρησε η πιο συντηρητική πλευρά της κοινωνίας, και Χριστιανοί μεταξύ αυτών. Σήμερα όμως είναι αυτονόητος ο ελεύθερος στίχος και σχετικά ποιήματα διαβάζονται στους εκκλησιαστικούς σταθμούς. Τότε ήταν ένα σοκ ότι φεύγεις από το μέτρο και την ομοιοκαταληξία.

Γιατί ο ελεύθερος στίχος αποτελεί πρόδρομη μορφή Μετανεωτερικότητας; Διότι το άτομο ξεδιπλώνει τα εκφραστικά του μέσα και δεν υποτάσσεται σε έτοιμες φόρμες. Βγήκε πια από τη συλλογικότητα και θα εκφραστεί όπως θέλει. Υπάρχουν λοιπόν ποιήματα σε ελεύθερο στίχο που μας αρέσουν, για να δείτε πως έχουμε περάσει σε όλα τα στάδια πλέον. Είμαστε άνθρωποι όλων των σταδίων.

Εδώ υπάρχει μία *αμηχανία* βέβαια στη Μεταμοντέρνα κοινωνία, η οποία δεν ξέρει πώς να χειριστεί το άφθονο και αντιφατικό συναίσθημα. Επίσης θέλει να αποφύγει το λυρισμό, έχει το άγχος μη

γίνει μελό ή κιτς. Τι κάνει λοιπόν; Το βλέπουμε κυρίως στο σημερινό μυθιστόρημα. Καταφεύγει σε αφαιρετικά σχήματα που θυμίζουν δημοτικό τραγούδι, δηλαδή περιγράφει κατευθείαν πράξεις χωρίς να περιγράφει τη συναισθηματική προεργασία των πράξεων, το τι οδηγεί τον ήρωα μέσα του στο να φτάσει σε αυτή την πράξη, κάτι που αντιστοιχεί στην ψυχική παρορμητικότητα. Ή καταφεύγει στην ωμή γλώσσα και αθυροστομία.

Ας ανασκοπήσουμε μία σύγκριση μεταξύ Νεωτερικότητας και Μετανεωτερικότητας. Εκεί που η Νεωτερικότητα έδινε έμφαση στη σκέψη και στη λογική, ο δε ορθολογιστής άνθρωπος ήταν ο ιδεώδης τύπος γι' αυτό και ήταν άθεος, στην Μεταμοντέρνα η έμφαση βρίσκεται σε *αισθήσεις και ευχαρίστηση*. Πρόκειται για μια ηδονιστική κουλτούρα, πρέπει να επισημάνουμε. Εκεί που η προτεραιότητα ήταν στην *πειθώ*, τώρα είναι στην *εμπειρία*, ενδιαφέρει να μαζεύουμε εμπειρίες. «Γιατί κάνετε μπάντζι-τζάμπινγκ;» ρωτάει ο δημοσιογράφος, «για την εμπειρία» είναι η απάντηση. Υπάρχουν άνθρωποι που έχουν δοκιμάσει σεξουαλικές πρακτικές, όχι γιατί πραγματικά ήθελαν από σεξουαλική πίεση ή γιατί το πρότεινε πρόσωπο με το οποίο ήταν συναισθηματικά δεμένοι, αλλά απλώς για να δοκιμάσουν και αυτή την εμπειρία. Η έννοια-φετίχ σήμερα είναι της εμπειρίας.

Εκεί που υπήρχε το επιχείρημα, τώρα έχουμε την *γοητεία* και την *αποπλάνηση*. Εκεί που το κυρίαρχο δημόσιο μέγεθος ήταν η ιδεολογία, τώρα είναι η *διαφήμιση*. Θα έχετε παρατηρήσει πως η διαφήμιση σε ένα πολύ μικρό ποσοστό πλέον λειτουργεί με όρους πειθούς. Δεν φέρνει επιχειρήματα πια η διαφήμιση, μόνο θέλει να σε γοητεύσει. Θα δείξει ένα εντυπωσιακό βιντεοκλίπ για το πώς οδηγείς ένα αυτοκίνητο που στρίβει και φρενάρει απότομα, μέσα σε ωραία χρώματα, σε ωραία φύση, ενώ από κάτω «τρέχουν» πολύ γρήγορα οι ρύποι τους οποίους είναι υποχρεωμένοι να βάλουν.

Γι' αυτό στη Νεωτερικότητα η *πάλη για την ελευθερία ήταν εξωτερική*: «Μη με καταπιέζεις» λέει το παιδί στον πατέρα, «Να διώξουμε τους κατακτητές» έλεγαν στους απελευθερωτικούς αγώνες του έθνους. Αντίθετα, στον Μεταμοντέρνο άνθρωπο η *πάλη για την ελευθερία είναι εσωτερική*. Κανείς δεν τον καταπιέζει πλέον αλλά πρέπει ο ίδιος να δει τι θα κάνει με τις *εσωτερικές του ανελευθερίες*.

Και εννοώ κυρίως τους *εθισμούς*. Γιατί οι εθισμοί έχουν κορυφωθεί στην Μεταμοντέρνα εποχή; Στη Νεωτερική εποχή δεν είχαμε πολλούς εθισμούς. Υπήρχε το τσιγάρο, το ποτό, άντε το χασίς ελάχιστοι. Σήμερα βέβαια προσφέρονται και τα μέσα, αλλά είναι η νοοτροπία του μεταμοντέρνου ανθρώπου που αναζητά την εμπειρία

και την απόλαυση η οποία τον σπρώχνει στους εθισμούς. Και σήμερα έχουμε εθισμούς στην τηλεόραση, στο διαδίκτυο, στα ηλεκτρονικά παιχνίδια, στον τζόγο, στα ψώνια. Περισσότεροι από ποτέ στην ιστορία της ανθρωπότητας.

Στη Νεωτερικότητα κυριαρχεί το Απολλώνιο στοιχείο, θα λέγαμε με όρους Αρχαίας Ελλάδας, δηλαδή η σκέψη, η τάξη, οι στόχοι. Στη Μετανεωτερικότητα επικρατεί το Διονυσιακό στοιχείο, ο ηδονισμός, η βία, το χάος. (Επαναλαμβάνω ότι δεν έχει μόνο αρνητικά η Μετανεωτερικότητα. Σήμερα δεν καταδικάζουμε και δεν εγκρίνουμε κάποια από τα στάδια αυτά. Περιγραφές κάνουμε).

Ποια ήταν η παρενέργεια στη Νεωτερική εποχή; Το *νόημα* γινόταν κρεβάτι του Προκρούστη. Δηλαδή αν πρέπει να υπάρχει νόημα, τότε εκεί πάνω πρέπει να συμμορφωθούν όλοι. Οι ιδεολογίες τι έκαναν; Στο δικό τους νόημα έβαζαν, σαν σε κρεβάτι του Προκρούστη, τους ανθρώπους. Σήμερα έχουμε *καταστροφή του νοήματος*: ξεκινάει μία διαφήμιση που μοιάζει σαν ταινία μικρού μήκους, με κάτι άσχετες σκηνές, κάποιος κυνηγάει κάποιον και στο τέλος από την πλοκή αυτή καταλήγει να διαφημίζει ένα τζιν. Δηλαδή κάτι που δεν έχει καμία σχέση. Είναι η καταστροφή του νοήματος η διαφήμιση σήμερα. Γιατί; Γιατί δεν την ενδιαφέρει να συνδέσεις νοητικά το προϊόν με αυτό που έδειξε. Την ενδιαφέρει να εντυπωθεί μέσα σου η εμπειρία αυτού που είδες, οπότε να συνδεθεί με το τζιν το οποίο θέλει να φορέσεις. Και η παρενέργεια εδώ είναι η αποσύνθεση και η καταστροφή του νοήματος. Ένας σύγχρονος ποιητής (Αρμάος) το γράφει αυτό με τον εξής ωραίο τρόπο: «Χωρίζοντας το πάθος από τη διδαχή, κάτι μπορεί να γίνει. Πού είναι όμως τα όριά του; Να σηκώσουν οροσειρά και ύστερα σε ποια χώρα εγώ να κατοικήσω;»

Ας δούμε τι γίνεται με το πιο δημοφιλές θέμα της νεολαίας, θα έλεγα όλων των ηλικιών, τον *έρωτα*. Τι γινόταν στην Προνεωτερική κοινωνία; Υπάρχει μία διακριτική απόσταση από τον έρωτα. Δεν περιγράφονται πολλές λεπτομέρειες λόγω σεμνότητας. Όταν ο έρωτας είναι ασυμβίβαστος με την κοινωνία, έκβαση είναι ο θάνατος. Ξέρετε αυτές τις περιπέτειες που μπορεί και να αυτοκτονούσαν οι ερωτευμένοι όταν δεν τους επέτρεπε η συλλογικότητά τους να τα φτιάξουν.

Στη Νεωτερικότητα, όμως, ο έρωτας είναι *δικαίωμα*. Αποκτάει σημασία το φλερτ. Σπάει τα όρια των θεσμών και των οικογενειών. Διαθέτει όμως και κανόνες: πώς μπορείς να φέρεσαι σε ένα φίλο σου, να μην κάνεις κάποια πονηριά κ.λπ. Στη Μετανεωτερική εποχή ο έρωτας είναι *αντιφατικός, συχνά συγχυτικός, προκλητικός, «σπάει» τα όρια του προσώπου και αμφισβητεί την ανάγκη για πιστότητα.*

Οι ανθρώπινοι δεσμοί πώς είναι; Στην Προνεωτερική παραδοσιακή κοινωνία είναι *φυσικοί* οι δεσμοί: η συγγένεια και τα έθιμα. Δηλαδή όσα σε αναγκάζει η φύση: η συγγένεια του αίματος και ότι ζεις κοντά με άλλους, σε ένα τόπο. Στη Νεωτερική κοινωνία οι δεσμοί των ανθρώπων είναι *νομικοί*, διότι και τοπικά απομακρύνεσαι περισσότερο από την οικογένειά σου, αλλά και συνδέεσαι ως πολίτης με τους *θεσμούς*. Δηλαδή έχουμε δεσμούς όλοι στην κοινωνία αλλά ως πολίτες, δεν τους καθορίζει η φύση μας. Είναι οι θεσμοί που καθορίζουν.

Και στη Μετανεωτερική κοινωνία είναι τα *δίκτυα*. Δεν καταργήθηκε το Νεωτερικό, δεν φύγαμε εντελώς από αυτό, εξακολουθούμε να είμαστε πολίτες, να έχουμε δικαιώματα, να φτιάχνουμε συλλόγους κ.τ.λ. (νομικούς δεσμούς), όμως φτιάχνουμε και προσωπικούς δεσμούς με τα δίκτυα, δηλαδή *ψηφιακές κοινότητες* στις οποίες ο άλλος μπορεί να βρίσκεται στην άλλη άκρη του κόσμου. Το δίκτυο πολλές φορές βιώνεται ως προτιμότερο από την άμεση σχέση.

Το υποκείμενο, το άτομο δηλαδή, στην Προνεωτερική κοινωνία ήταν *υποταγμένο*. Στη Νεωτερική κοινωνία *ανεξάρτητο*. Στη Μετανεωτερική κοινωνία, ενώ διατηρεί την αξία της ανεξαρτησίας, είναι *θραυσματοποιημένο*. Δηλαδή έχει εσωτερικές αντιφάσεις, δεν έχει ενότητα και δε νοιάζεται για τις αντιφάσεις του, δεν αισθάνεται την ανάγκη να απολογηθεί για αυτές.

Ο ψυχικός πόνος τώρα. Σε όλες τις εποχές πονούσαν οι άνθρωποι Κοιτάξτε την ποίηση αντίστοιχα:

Στην Προνεωτερική κοινωνία: «Το δάκρυ μου είναι καυτερό και καίει το μαντήλι». Δεν περιγράφει εσωτερικά τι νιώθει. Δεν υπάρχει εσωτερικός εαυτός ανεπτυγμένος στο υποκείμενο, αλλά τό καταλαβαίνεις από την ωραία μεταφορική εικόνα ότι το μαντήλι κάηκε από το δάκρυ που έπεσε. Τέτοιο κάψιμο έχει η ψυχή της.

Στη Νεωτερική κοινωνία: «Μέ ανασκάπτει ο πόνος μου και ο κλήρος μου μεγαλώνει» κατά τον Βρεττάκο. Εσωτερικό πρόσωπο υπάρχει, πλέον, με σκάβει μέσα μου ο πόνος.

Και κοιτάξτε στη Μετανεωτερική εποχή, ένα ωραίο τραγούδι με στίχους Λίνας Δημοπούλου: «Λες και πάνω μου χούφτες γυαλιά η νύχτα πέταξε». Τα κομμάτια γυαλιά που πέφτουν πάνω μας και μας πληγώνουν, εικόνα την οποία χρησιμοποιεί για να περιγράψει τον πόνο, παραπέμπουν στην θραυσματοποίηση του υποκειμένου αντίστοιχα, το οποίο και αυτό είναι κομμάτια.

Η Νεωτερικότητα έφερε την ενοχή. Στην Προνεωτερική κοινωνία έχουμε αυτοκτονίες από ντροπή. Γιατί με αυτό που συνέβη πώς να εμφανιστώ στην υπόλοιπη κοινωνία; Σε ένα διήγημα του Κωνσταντίνου

Θεοτόκη μια γυναίκα έχει δώσει ενέχυρο κοσμήματά της και ο άντρας της έρχεται ξαφνικά από ταξίδι, πριν αυτή υπολογίσει να πάρει πίσω τα κοσμήματά της. Και αυτή πάει και αυτοκτονεί γιατί δεν έχει τι να πει στον άντρα της, πώς έδωσε τα κοσμήματα. Ο Αίας στην Ιλιάδα αυτοκτονεί από ντροπή, επειδή θα καταλάβουν μετά οι σύντροφοί του ότι έσφαξε πρόβατα κατά λάθος και όχι τους Τρώες. Είναι η *κουλτούρα της ντροπής* που επικρατεί στην Προνεωτερικότητα διότι η συλλογικότητα σε καθορίζει. Σήμερα οι αυτοκτονίες είναι δύο ειδών: πιο σπάνιες από ενοχή (θυμηθήτε τα σημειώματα των 'αποτυχόντων' στις Πανελλήνιες: «Συγχωρέστε με για τον πόνο που σάς προκάλεσα, δεν αξίζετε να έχετε ένα τέτοιο παιδί») ή το πιο συνηθισμένο, όταν ο ψυχικός πόνος είναι αβάσταχτος, οπότε έχουμε μία εσωτερικότητα πλούσια αλλά διαλυμένη.

Πώς καταξιώνεται το άτομο στη Μετανεωτερικότητα; Το να γνωρίζει και να φροντίζει τα συναισθήματά του, για αυτό άλλωστε διαβάζουν πολλοί άνθρωποι σήμερα λογοτεχνία και βλέπουν κινηματογράφο και θέατρο. Επίσης με το να αντλεί την μέγιστη δυνατή ευχαρίστηση (είδατε που μίλησα για ηδονισμό), με το να γίνεται σεβαστή η αλήθεια του και να μην υποχρεώνεται να δεχτεί άλλες αλήθειες ως αντικειμενικές (ο υποκειμενισμός που λέγαμε), και με το να μη χρειάζεται να λογοδοτεί για τις αντιφάσεις του.

Αυτό που βλέπετε τώρα το βρήκα κάπου: «Το πρόβλημα με την πραγματικότητα είναι ότι λείπει η μουσική στο βάθος». Έχοντας συνηθίσει όλοι να βλέπουν κινηματογράφο, φυσικά με μουσική υπόκρουση, το να διαδραματίζεται κάτι χωρίς μουσική βιώνεται ως πολύ πεζό. Το πρόβλημα αυτό το έχει η πραγματικότητα, λέει εδώ ο μεταμοντέρνος άνθρωπος, ο οποίος δίνει έμφαση στην συγκίνηση. Αυτός είναι ο λόγος των εθισμών.

Οι εθισμοί ουσιαστικά έρχονται για να βάλουν μουσική. Δεν μπορούμε να αντέξουμε την πραγματικότητα μόνη της, πρέπει να είναι σκηνοθετημένη. Ας γνωρίζουμε όμως πως η μουσική πάντοτε κρύβεται μέσα στην πραγματικότητα. *Μόνο η πραγματικότητα μπορεί να δώσει χαρά. Η φαντασίωση αρκείται στην απόλαυση.* Τεράστια η διαφορά μεταξύ πραγματικότητας και φαντασίωσης, μεταξύ χαράς και απόλαυσης.

Οι εθισμοί εκμεταλλεύονται τις ψυχικές διεργασίες του εξαρτώμενου χωρίς ποτέ να φτάνουν σε κατάσταση πληρότητας. Στην αρχή όλα όσα προκαλούν εθισμό δίνουν ευχαρίστηση, αλλά μετά από κάποιο διάστημα απλώς αποφεύγουμε να υποφέρουμε εξαιτίας αυτών.

Γιατί τόση σκλαβιά από τους εθισμούς σε μία εποχή που δίνονται μάχες για την ελευθερία; Η απάντηση βρίσκεται στη φύση της Μετανεωτερικότητας: *έχει αλλάξει το υπερεγώ*. Το υπερεγώ ξέραμε μέχρι τώρα ότι παρέχει τους κανόνες, πού είναι τα όρια, το τι κάνεις, τι δεν επιτρέπεται να κάνεις. Στην Μεταμοντέρνα εποχή το υπερεγώ έχει αλλάξει μορφή. Σου λέει «Πρέπει να απολαμβάνεις». Αυτό είναι το *διαστροφικό* υπερεγώ που υπαγορεύει η Μετανεωτερική κοινωνία του θεάματος και της κατανάλωσης. Παρεμπιπτόντως, δεν θα είχαμε Μεταμοντέρνα εποχή χωρίς κοινωνία του θεάματος και κοινωνία της κατανάλωσης. Αυτοί οι δύο παράγοντες στοχεύουν να μας πείσουν πως η χαρά συμπίπτει με την απόλαυση. Αλλά η χαρά έχει ισχυρούς δεσμούς με την αγάπη και την ευγνωμοσύνη.

Αντίθετα, ο εθισμός αντιπροσωπεύει τη δύναμη της *απόλαυσης*, της αποπλάνησης ως ανακούφισης από τον πόνο και το κενό, την *αυταπάτη της επιλογής* (ενώ στην πραγματικότητα επιλέγω έναν τύπο σκλαβιάς), και το *δέλεαρ της ψυχικής παλινδρόμησης* (επιστρέφουμε ακόμα και στην βρεφική ηλικία). Τα χαρακτηριστικά των εθισμών είναι: Αφθονία των ερεθισμάτων, εφευρετικότητα της απόλαυσης, αυταπάτη του ελέγχου (έναν εθισμένος δεν παραδέχεται πως είναι εθισμένος). Το ποίημα του Σκούρτη το περιέγραφε εύγλωττα: «Μπήκαν στην πόλη οι οχτροί και εμείς γελούσαμε στις γειτονίες... σπαθιά κρατούσαν οι οχτροί και εμείς τα πήραμε για φυλαχτά». Τώρα οι οχτροί είμαστε εμείς...

Άλλη σύγκριση: Το σεξ στην Προνεωτερική κοινωνία ήταν *ανεκτό* για το γάμο και για την απόκτηση παιδιών. Στη Νεωτερική κοινωνία έγινε *δικαίωμα* και στην Μετανεωτερική *παιγνίδι*.

Η πίστη στο Θεό ήταν *αναντίρρητη* στην παραδοσιακή κοινωνία, όπου δεν υπήρχαν άθεοι. Στη Νεωτερικότητα σκέφτονταν *ορθολογιστικά*: «Και πού ξέρω εγώ αν έγιναν έτσι τα πράγματα; Αν τα έγγραψαν σωστά για το Χριστό;» κ.λπ. Στη Μετανεωτερικότητα αλλάζει το κλίμα: «Πολύ καλό πράγμα η Πίστη. Δεν έχει σημασία πού πιστεύετε, αρκεί να πιστεύετε αν αυτό σας βοηθάει στα συναισθήματα, σας δίνει ηρεμία». Για αυτό και σήμερα δεν συναντάμε τόσο την αθεΐα που εντοπίζαμε παλιότερα και την ειρωνεία. Σήμερα μαζεύεις λίγο από εδώ, λίγο από εκεί, και φτιάχνεις μία πίστη *όπως την θέλεις εσύ*.

Ας δούμε μερικά παραδείγματα από την θρησκευτικότητα.

Παλιά ακουγόταν: «Τό λέει ο Θεός αυτό», ενώ σήμερα: «Σε μένα τι έχει να πει αυτό; Έχει καμιά προσωπική σημασία; Τι θα πει 'τό λέει ο Θεός;».

Παλιά: «Αυτός ο κληρικός διδάσκει την αλήθεια». Σήμερα: «Αυτός ο κληρικός μέ ηρεμεί». Ποιος νοιάζεται για την αλήθεια; Η αλήθεια είναι πολύ σχετικό.

Παλιά: «Γνωριμία με σκοπό το γάμο». Σήμερα: «Γάμος; Πολύ μακρινό! Η σχέση πάνω από όλα».

Παλιά: «Πιστότητα των συζύγων αφού ο γάμος είναι μυστήριο». Σήμερα: «Η πιστότητα μόνο ως κοινή συμφωνία, ναι στον γάμο όσο έχει νόημα».

Παλιά: «Έσφαλα. Ελπίζω να μη με τιμωρήσει ο Θεός». Σήμερα: «Ζήτησα συγνώμη από αυτόν που έσφαλα. Γιατί να εξομολογηθώ;». Δηλαδή δεν έχει νόημα να ανήκω σε ένα (εκκλησιαστικό) σώμα.

Παλιά: «Ο εκκλησιασμός μάς ενώνει με το Θεό». Σήμερα: «Προσεύχομαι στο σπίτι μου ή σε ένα άδειο ναό. Γιατί να πάω στη Λειτουργία;». Υπάρχουν όντως νέοι άνθρωποι που προτιμούν να πάνε το απόγευμα να καθίσουν σε ένα άδειο ναό.

Παλιά: «Οι μοναχοί βρίσκονται πιο κοντά στο Θεό». Σήμερα: «Ο μοναχισμός είναι ένας δρόμος για την εσωτερική γαλήνη». Όπως κάποιος πήγε και έζησε στην επαρχία και έφτιαξε ένα αγρόκτημα, έτσι και ο άλλος έγινε μοναχός. Μπράβο του, θαυμάσια. Δεν έχει σημασία αν υπάρχει στ' αλήθεια Θεός, αυτή είναι η μεταμοντέρνα νοοτροπία.

Η αλήθεια στην παραδοσιακή κοινωνία είναι αναμφισβήτητη. Στη Νεωτερική αμφισβητήσιμη, στη Μετανεωτερική αδιάφορη.

Βρίσκω απαραίτητο να αναφερθούμε και στον *Χριστιανισμό ως πρόγονο της Νεωτερικότητας*. Πολλοί θα απορούσαν γι' αυτό έτσι που τον έχουν συνδέσει με την παραδοσιακή κοινωνία. Όμως, ποια είναι τα χαρακτηριστικά του; Η ιστορία στον Χριστιανισμό έχει γραμμικό χρόνο, δεν έχει την παγανιστική ανακύκλωση. Με άλλα λόγια, οδεύει προς τα Έσχατα. Πάμε μπροστά, τίποτα δεν επαναλαμβάνεται. *Ο χρόνος δημιουργείται εξαιτίας της αγάπης του Θεού, είναι δωρεά του Θεού, και μέσω αυτού προχωρούμε προς τα Έσχατα.*

Έχουμε όλοι προσωπική ευθύνη έναντι της Ιστορίας και γι' αυτό έχει σημασία η *Αγία Γραφή* να γιατί οι Προτεστάντες νιώθουν ευθύνη έναντι της Ιστορίας και μελετούν Αγία Γραφή, ενώ οι Ορθόδοξοι που έχουν πολύ κακή σχέση με την Αγία Γραφή είναι επηρεασμένοι από τον κυκλικό χρόνο και δεν γίνονται τόσο *ενεργοί πολίτες*. Δεν αισθάνονται ότι μπορούν να παρεμβούν, να αλλάξουν την κοινωνία. «Εγώ θα αλλάξω την Ελλάδα; το Ρωμαίικο;». Είναι χαρακτηριστική αυτή η παθητικότητα, αφού η Αγία Γραφή είναι η παρέμβαση του Θεού στην Ιστορία, οπότε όταν την μελετάς σε κάνει συμμετοχο στο έργο του

Θεού. Και μόλις πας να μιλήσεις για Αγία Γραφή σήμερα σε λένε εκπροτεσταντισμένο οι σκληροπυρηνικοί ορθόδοξοι.

Επίσης ο χριστιανισμός ανέδειξε το βάθος του προσώπου. Είπαν πολλά οι Πατέρες για το *ασυνείδητο* και αργότερα η *ψυχανάλυση* τα συστηματοποίησε αυτά.

Επίσης ο Χριστιανισμός έφερε την ψηφοφορία, την *αρχή της πλειοψηφίας*. Σε όλους τους αιώνες του Βυζαντίου δεν υπήρχε εκείνη την εποχή στον κόσμο ολόκληρο κανένα συλλογικό σώμα όπου να γίνεται ψηφοφορία. Η πολιτεία δεν είχε συλλογικό σώμα. Ήταν ο Αυτοκράτορας που αποφάσιζε και απλώς είχε τους υπουργούς του. Στην Εκκλησία υπήρχε η Σύνοδος, όμως. Αρχή της πλειοψηφίας μέσα στην Προνεωτερική κοινωνία υπάρχει μόνο στην εκκλησιαστική Σύνοδο, με το αξίωμα «η ψήφος των πλειόνων κρατείτω».

Ας προσέξουμε και του Χρυσοστόμου το περίφημο: «Λόγια αγάπης να λες στην γυναίκα σου». *Να εκφράζεσαι συναισθηματικά στη γυναίκα σου*, λέει ο Χρυσόστομος που είναι και μοναχός κιόλας. Αυτό βρίσκεται μακριά από το Δημοτικό τραγούδι που ήρθε πολύ αργότερα.

Αλλά ο Χριστιανισμός είναι *πρόγονος και της Μετανεωτερικότητας* από κάποια άποψη. Για αυτό σας είπα δεν είναι μόνο αρνητικά τα στοιχεία της Μετανεωτερικότητας. Κατ' αρχήν *απομυθοποίησε τη νοσηριαρχική σκέψη και τόνισε το βίωμα, την εμπειρία*.

Έδωσε επίσης έμφαση στην *μοναδικότητα* του προσώπου. Η Μετανεωτερικότητα είναι εναντίον του μαζικού και η μαρτυρία ενός ανθρώπου μετράει πολύ. «Εγώ έτσι το νιώθω, έτσι το βλέπω». Ο Χριστιανισμός λοιπόν έδωσε στην πίστη υπαρξιακή και συναισθηματική αξία. Έφερε τον *αποφατισμό*, ότι δεν μπορούμε να εξαντλήσουμε την αλήθεια στη διατύπωσή της. Υπάρχουν πράγματα που μένουν έξω από το λόγο, δεν χωράνε στο λόγο. Η αλήθεια περί Θεού ή περί ανθρώπων μάς αφήνει περιθώριο που δεν μάς τό άφηνε η Νεωτερικότητα. Ο Λειβαδίτης πάλι θα μας πει: «Κύριε η αμαρτία μου στάθηκε ότι θέλησα να εξιχνιάσω το αίνιγμά Σου, το μυστήριό Σου. Κι έτσι παραπλανήθηκα ο τρελός, αφού εγώ είμαι το μεγάλο μυστικό του».

Επίλογος: *Για πρώτη φορά στην ιστορία της Ανθρωπότητας τα τελευταία είκοσι χρόνια, και οι τρεις φάσεις συνυπάρχουν στο ίδιο άτομο*. Πριν γεννηθείτε εσείς δύο φάσεις συνυπήρχαν. Η Νεωτερικότητα, η οποία στην Ελλάδα είχε εγκατασταθεί δύο αιώνες περίπου και η παραδοσιακή κοινωνία. Τώρα συνυπάρχουν σε όλους μας στοιχεία και από τις τρεις φάσεις. Αυτό συμβαίνει για πρώτη φορά στην ιστορία της Ανθρωπότητας.

Να σας φέρω ένα παράδειγμα: Μια γιαγιά μπορεί ταυτόχρονα να πατάει στην Προνεωτερικότητα, δηλαδή να έχει προλήψεις και δεισιδαιμονίες, να είναι καταπιεστική στα παιδιά της, στα εγγόνια της κ.λ.π. Όμως είναι και πολίτης ενός κράτους και διαμαρτύρεται γιατί ο δήμαρχος δεν έστρωσε το δρόμο όπως είχε πει, δηλαδή έχει δικαιώματα Νεωτερικότητας. Και την ίδια ώρα τρέχει να μη χάσει κανένα επεισόδιο του σήριαλ που βλέπει στην τηλεόραση και γίνεται έτσι Μεταμοντέρνα. Ο ίδιος άνθρωπος.

Ο καθένας μπορεί να ψάξει για τον εαυτό του, πώς συμμετέχει στα τρία αυτά στάδια. Πώς θα προσανατολιστούμε μέσα σε αυτή την σύγχυση λοιπόν; Ο καθένας πρέπει να τοποθετήσει τον εαυτό του *υπεύθυνα* μέσα σε όλα αυτά. Να διαλέξει τα *υγιέστερα στοιχεία* καθενός από τα τρία αυτά πολιτισμικά στάδια για να χτίσει την προσωπικότητά του και την πίστη του.

Υπάρχει ελπίδα! Ο ποιητής μάς λέει: «Ανάσανα τόσο σκοτάδι, που άρχισαν στην εκπνοή μου να τινάζονται άστρα». Σας ευχαριστώ.